

Bertha Pappenheim alias Anna O – en biografisk presentasjon

Kim Larsen

Bertha Pappenheim alias Anna O – en biografisk presentasjon

Anna O er den mest berømte pasienten i psykoanalysens historie. I sin samtid ble hun kjent som en sterk og prinsippfast forfatter, feminist og filantrop. Da Freud ga sine forelesninger ved Clark University, var hun i Washington og holdt foredrag om hvit slavehandel.

Innledning

Jeg har i en tidligere artikkel (Larsen, 2004) beskrevet hvordan psykoanalysens fremstilling av kasushistorien Anna O kompletteres og motsies av nyere historisk forskning. Hvordan kan en så forene bildet av den alvorlig syke og morfinavhengige Anna O med den senere berømte filantrop, feminist, samt ideologiske og organisasjonelle leder Bertha Pappenheim?

Appignanesi og Forrester (1992) ser det slik at Anna O forholder seg til Bertha Pappenheim som en larve til en sommerfugl. Det er stor uenighet i fortolkningen av Anna Os «forvandling» til Bertha Pappenheim. Noen ser et distinkt brudd (Ellenberger, 1966; Meissner, 1979), andre en kontinuitet (Swenson, 1994). Noen fortolkere har sett seksualitet som et vedvarende konfliktområde (Britton, 1999; Karpe, 1961), eller har betraktet Bertha Pappenheims karriere som en transformasjon av nevrotiske konflikttemaer (Karpe, 1961; Masterson, 1984; Nietzsche, 1990; Nospitz, 1984). Jeg skal i denne artikkelen presentere en biografisk skisse av Bertha Pappenheim og gi et utvalg av hennes omfattende og multifasetterte litterære produksjon som kan gi grunnlag for tolkninger av hennes personlighet.

Bertha Pappenheim

En kort biografi

Det som eksisterer av historiske kilder om Bertha Pappenheim er særlig minnenummeret av *Blätter des Jüdischen Frauenbund* utgitt ved hennes død i 1936. Ellers eksisterer verdifullt materiale i Ellen Jensens artikkel *Anna O – A study of her later life* (1970) og Henri Ellenberger (1970, 1972). Videre har vi Dora Edingers biografi *Bertha Pappenheim. Freud's Anna O* (1963) som gir et godt utvalg av Bertha Pappenheims brev, taler, dikt, rapporter, reiseskildringer og andre litterære produkter. Den

følgende fremstilling er basert på disse kilder. Anna O er også gjenstand for en biografisk roman av Lucy Freeman, *The Story of Anna O* (1972).

Mye originalt kildemateriale er imidlertid gått tapt. Styret i Jüdische Frauenbund, organisasjonen Bertha Pappenheim grunnla i 1904, hadde tenkt å beholde hennes hus, men ble etter kort tid tvunget til å selge det. Hennes eiendeler ble overført til Frauenbunds hovedkvarter. Her ble alt brent under jødeforfølgelsene i 1938.

En av Bertha Pappenheims nærmeste medarbeidere, Hannah Karminski, hadde samlet omfattende grunnlagsmateriale for en biografi. Hannah ble i 1942 deportert av Nazistene og døde i konsentrasjonsleir. Imidlertid hadde hun før sin deportasjon lagret materialet hos en sveitsisk statsborger i Berlin. Alt dette materialet ble ødelagt under et bomberaid under annen verdenskrig. Til tross for dette eksisterer det en god del materiale for en biografisk skisse av Bertha Pappenheim.

Familiebakgrunn

Bertha ble født i 1859, i en tradisjonsrik og ærverdig jødisk familie. Faren, Siegmund Pappenheim, var en velstående handelsmann født i Pressburg (nå Bratislava i Slovakia) i 1824, og døde i Wien i 1881. Hans far, Wolf Pappenheim, hadde arvet en formue og var ellers en markant skikkelse blant jødene i Pressburg.

Berthas mor, Rechta Goldsmith, var født i Frankfurt am Main i 1830 og døde samme sted i 1905. På morssiden var Bertha i slekt med Glückel von Hameln (1646–1724). Goldsmith-familien hadde slektmessig tilknytning til andre kjente jødiske familier som Gomperz, Homburger og Friedländer. Selveste Heinrich Heine var også en fjern slektning.

Bertha hadde tre søsken, broren Wilhelm (født 1860), en ti år yngre søster, Henriette (født 1849), som døde av tuberkulose i 1867, samt søsteren Flora som døde to år gammel i 1855, tre og et halvt år før Bertha ble født. Familien bodde lenge i Leopoldstadt, jødekvartaret i Wien, men flyttet i 1880 til Liechtensteinerstrasse, like i nærheten av Berggasse hvor Freud skulle bo fra 1891 til 1938.

Et betydelig organisasjonstalent

I 1895, samme år som *Studies on Hysteria* kom ut, ble Bertha Pappenheim utnevnt til direktør for *Jüdisches Mädchenwaisenhaus* i Frankfurt hvor hun og moren hadde flyttet etter farens død.

Ellenberger (1972) angir flyttingen til Frankfurt til 1881, men Edinger (1963) angir dette til 1888. I det hele tatt ligger 1880-tallet nesten fullstendig i mørke når det gjelder kilder. Det synes sannsynlig at Bertha mot slutten av dette tiåret tar opp filantropiske aktiviteter, noe som Breuer også nevner karakteriserte henne under sykdommen. Han skriver at hun var «greatly assisted by being able to look after a number of poor, sick people, for she was thus able to satisfy a powerful instinct» (s. 74).

Bertha Pappenheim. Tegning av Joseph Oppenheimer (1876–1966) fra 1934.

Bertha Pappenheim hadde også et stort organisasjonstalent. I Frankfurt var filantropi en betydelig sektor av samfunnslivet. Bertha Pappenheim dannet i 1902 *Weibliche Fürsorge*, en organisasjon for kvinner som er engasjert i sosialt hjelpearbeid. Enda viktigere var grunnleggelsen av *Jüdischer Frauenbund* som Pappenheim foretok i 1904. Hun førte nå et liv fullstendig dedikert til sine sosiale hjelpeaktiviteter. I tillegg til det praktiske arbeidet var Bertha Pappenheim også generelt

opptatt av temaene sosialt hjelpearbeid, jødiske spørsmål, utdannelsesspørsmål, feminisme og kanskje særlig av spørsmålet om hvit slavehandel. Hun ble opptatt av å undersøke disse temaene utenfor Frankfurt, og dette arbeidet brakte henne på studiereiser over store deler av verden, eksempelvis til Lemberg (nå Lvov i Ukraina), Lodz, Warsawa, Jerusalem, St. Petersburg, Moskva og Smyrna (nå Izmir i Tyrkia). I 1909 var hun både i London og i Washington. Det er merkelig å tenke på at samme år som Freud ga sine forelesninger ved Clark University, hvor kasushistorien Anna O var så fremtredende i den første forelesningen, var Bertha Pappenheim ikke langt unna, i Washington, og holdt foredrag om hvit slavehandel! Begge besøkte også «lower east side»-slummen i Manhattan under sitt opphold i USA.

Bertha skrev en rekke rapporter om de sosiale spørsmålene hun var opptatt av. I 1900 rapporten *Zur Judenfrage in Galizien* (under pseudonymet P. Berthold som hun tidligere hadde brukt, men med sitt virkelige navn i parentes, slik at hennes pseudonym blir oppklart). I 1911 avslutter hun en rapport om hvit slavehandel. Hun skriver også rapporten *Zur Lage Der Jüdischen Bevölkerung in Galizien* som omhandler skadevirkningene av manglende utdanning for kvinner. Trilogien *Tragische Momente* fra 1913 omhandler jødiske problemstillinger, særlig vanskeligheten europeiske jøder ville ha med å tilpasse seg livet i Palestina, da de var oppvokst med og sosialisert inn i den europeiske kulturen. Rapporten *Kämpfe. Sechs Erzählungen* (1916) er en samling historier som beskriver østjødenes skjebne etter migrasjonen til vesteuropeiske byer.

Bertha Pappenheim var spesielt opptatt av å eksponere handelen med fattige og ofte analfabetiske jødiske jenter til bordeller i byene. I denne handelen var bakmennene nesten alltid også jødiske. Bertha Pappenheim arbeidet utrettelig for å motvirke denne virksomheten. Albert Einstein var blant dem som signerte ett av Berthas opprop. I 1928 legger hun frem en rapport om virksomheten for FN (League of Nations) i Geneve. En særdeles uheldig og paradoksal effekt av Berthas utrettelige virksomhet var at nazistene senere brukte hennes materiale i sin propaganda om rasehygiene, siden Bertha hadde dokumentert at aktørene i den hvite slavehandelen nesten utelukkende var jøder.

En litterær karriere

I tillegg til sin betydelige innsats på hjemmet for unge kvinner som hun bestyrte i Neu-Isenburg like utenfor Frankfurt, og sin utrettelige reisevirksomhet og rapportskrivning, hadde også Bertha Pappenheim en litterær karriere. Hennes første bok er *In der Trödelbunde* (1890) under pseudonymet

P. Berthold. En pussig effekt ved pseudonymet er at det har en viss strukturellighet med hennes psykoanalytiske pseudonym. Mens Breuer flytter initialene en posisjon bakover i alfabetet, reverserer hun selv initialene i sitt eget pseudonym. Boken består i at gamle objekter fra en antikvitetbutikk forteller sin historie. I 1899 oversetter hun, også under pseudonymet P. Berthold, Mary Wollstonecrafts *A Windication of the Rights of Women* (1792) til tysk. Samme år utgir hun skuespillet *Womens Rights*. Stykket handler om hvordan det er kvinners rett i visse sammenhenger å nekte sine menn sex i ekteskapet.

Bertha oversetter også selvbiografien til en fjern slektning, Glückel von Hameln (1646–1724) i 1910. Glückel var enke og mor til tolv barn. Selv i denne situasjonen var hun i stand til å markere seg på det som var menns definitive områder i samfunnslivet. Samtidig var hun en god mor for sine barn. Hun kan betraktes som en slags familiesentrert karrierekvinn ca. 300 år før dette ble en sosial rolle for kvinner på bredere basis. Pollock (1971) skriver: «Centuries before career women were dreamed of, Glückel was conducting financial transactions on the Exchange, attending fairs in different parts of the country and even running a stocking factory» (s. 224). Bertha kan ha brukt sin fjerne slektning som en identifikasjonsfigur.

Freeman (1972) nevner at Bertha var spesielt glad i en anekdote Glückel von Hameln gjengir i sine memoarer:

«of a bird flying over a raging river during a severe storm, carrying his little birds one by one from their precarious nest to safety. As he flew with the first little bird, the parentbird said, in midriver, ‘You see how hard I struggle to carry you to safety. Will you do the same for me when I am old and weak?’ The little bird replied, ‘Of course, dear Father’, whereupon the parent bird dropped his baby into the swirling torrents below, saying, ‘A liar shouldn’t be saved’. He did this to the second baby bird when it gave the same answer. But in reply to his parent’s question, the third baby bird said, ‘Dear Father, I can’t promise you that. But I promise to save my own little ones’» (Freeman, 1972. s. 99).

Et utvalg av Berthas brev som hun sendte til sine venner fra sine reiser blir publisert under den pessimistiske tittelen *Sisyphus-Arbeit* i 1924. En del 2 kommer ut i 1929 under samme tittel, men med skrivemåten forandret til *Sysiphus-Arbeit*.

Bertha oversatte også jødisk litteratur fra jiddisk til tysk. Boken *Allerlei Geschichten, Masse-Buch* med undertittelen *A Book of Sagas and Legends from Talmud and Midrash* (1923) er et eksempel på dette. Videre oversatte hun Ze'enah u-Re'enah under tittelen *Frauenbibel*. Flere av disse bøkene var utgitt på private forlag, de sist nevnte i samarbeid med *Jüdischer Frauenbund* og oversettelsen av memoirene til Glückel von Hameln i samarbeid med hennes bror Wilhelm Pappenheim. *Jüdischer Frauenbund* utgir postmortem et utvalg av Bertha Pappenheims bønner, *Gebete* (1936).

Hvilket inntrykk gir så det Bertha Pappenheim har skrevet? I denne artikkelen finner du flere eksempler. Døm selv.

Bertha Pappenheims personlighet

Det biografiske materialet gir et inntrykk av strenghet og puritanisme. Bertha Pappenheim fremstår som prinsippfast, kompromissløs og sta. Samarbeidet med henne kunne være vanskelig noen ganger når hun ikke var villig til å inngå kompromisser. På den annen side var det kanskje også noe av denne egenskapen som skaffet henne mange hengivne medarbeidere og venner.

Ideologisk sto hun for verdier som i dag er forlatt. Bertha Pappenheim hadde familiens enhet som et slags aksiom, og var fullstendig imot barnehager. Hun var også imot profesjonelle omsorgsarbeidere, og later til å ha ment at profesjonalitet gikk på bekostning av et kall som var et *sine qua non* i arbeid med barn og ungdommer. Hun var opptatt av å stoppe den gryende profesjonaliseringen av omsorgsarbeidet.

Bertha Pappenheim om psykoanalysen.

I den svært omfattende litteraturen om Bertha Pappenheim finnes det kun referert to anledninger hvor hun skal ha uttalt seg om psykoanalysen.

Dora Edinger (1963) refererer følgende uttalelse: «Psychoanalysis in the hands of the physician is what confession is in the hands of the Catholic priest. It depends on its user and its use, whether it becomes a beneficial tool or a two-edged sword» (s. 15).

Karpe (1961) refererer Dora Edinger som i et brev til ham skrev følgende: «Bertha Pappenheim violently opposed any psycho-analytic treatment of young people under her

care without ever mentioning her personal experiences. She had many hysterical girls in the Mädchenklub, and I remember that she understood their various complaints very well, and was rather strict with them» (s. 22).

Bertha Pappenheim var intenst opptatt av jødiske problemstillinger, men var motstander av sionismen. Selv da annen verdenskrig nærmet seg, var hun en innbitt motstander av emigrasjon til Palestina. Så sent som i november 1935 reiste hun til Amsterdam for å møte den amerikanske sionistlederen Henrietta Szold for å forsøke å hindre hennes plan om å organisere utreise for jødiske personer mellom 15 og 17 år. Argumentet var at dette var uheldig fordi det splittet familien. Hennes protester mot evakueringsplanen fikk (heldigvis) ikke gehør. De jødiske kvinnene i hennes institusjon i Neu-Isenburg ble seksuelt misbrukt av nazistene, andre ble deportert og drept. Bertha Pappenheim opplevde ikke denne tragedien da hun døde før dette skjedde.

Fra Bertha Pappenheims skrifter.

Here in Frankfurt everything is soft and lazy, which is why we have so many beggars (brev, 1907).

I have often thought if one has nothing to love, to hate something is a good substitute. I believe that it doesn't make a difference at all whether you stand on the pyre or whether you are putting the fire to it, one has only to fight with true conviction (brev, 1912).

The very best a woman can do is to mean something to someone and I am happy if I feel sometimes that I will not die without having warmed someone at my small fire (brev, 1911).

Therefore I lament that I still live; That I have squandered strength, That I have wasted love – Not only this year, but for many years (Bønn, 1936, gjengitt i Freeman 1972, s. 215).

I am necessary for nothing and to no one (1912, brev fra Warsawa).

During a restless night I could stand the horrible idea of 4000 hooligans in one spot – only a fraction of the latent criminals – by balancing them against a Tolstoi and Vereschagin.

I realized that vile is mortal, the good and beautiful immortal. If we did not have this conviction, experience of life would crush us (brev, 1912).

I could not get warm, nor fall asleep, until a good cry gave me some release from my tension. But why need I, an old, lonely woman, wake up in the morning? (brev, 1923).

I want to say that a living organization can only exist against a background of a spiritual or ethical goal (ukjent dato, fra minnenummeret, 1936).

Kindergarten and Crèche are surrogates which a healthy family should not use. They also should not be economic institutions. The child should, to use a good German saying, be at the apron strings of the mother. Everything else is a misfortune or a mistake (essay, the Jewish Woman, 1934).

It is a woman's privilege and duty to have children. She becomes blessed through having children. She becomes immortal through her children. She should do nothing to interfere with giving birth, whether she is married or not. Abortion is a crime against the human race. If a woman becomes pregnant, she was meant to be ... Abortion is murder (kongress om abort i Bad Durkheim, Østerrike, 1930, referert i Freeman 1972, s. 146).

Bertha Pappenheim leste feministisk litteratur og abonnerte på feministtidsskriftet *Die Frau*, grunnlagt av Helene Lange (1848–1913), den ledende personligheten blant de tyske feministene. Bertha Pappenheims versjon av feminisme virker sett med dagens øyne konservativ og puritansk. Hun var for eksempel mot sminke og det å pynte seg på hverdager, og betraktet disse prinsipper som så viktige at hun var villig til å ta en «fight» om nødvendig.

Bertha Pappenheim blir beskrevet som typisk «wiensk» av vesen. Hennes livslange interesse for teater er en umiskjennelig «wiensk» interesse, som interessant nok er nevnt allerede av Breuer i rapporten fra 1882, men ikke i *Studies on Hysteria*.

Bertha Pappenheim som leder for Mädchenwaisenhaus, Frankfurt.

Bertha var svært interessert i kunsthåndverk. Hun broderte ivrig, særlig kniplinger, og oppfordret alle til å begynne med det. Hun var en ivrig samler av antikt glass, porselen og kniplinger. Den siste sommeren hun levde tok Bertha Pappenheim med seg til Wien de mest kjære eiendelene hun hadde, sin omfattende samling med kniplinger. Denne donerte hun til *Museum fur Angewandte Kunst* hvor den fremdeles befinner seg. Edinger (1963) antar at hun under dette besøket ødelegger dokumenter og eiendeler som kan gjøre det mulig å identifisere henne som Anna O, og at hun instruerer familien om ikke å identifisere henne som Anna O.

Bertha ønsket å bli begravet samme grav som sin mor Rechta. Under begravelsen ble det ikke lest noen minneord, men to uker etter ble det holdt en minnehøytidlighet hvor kondolanser og minneord ble lest opp. Filosofen Martin Buber skrev dette om Berta Pappenheim:

«I not only admired her but loved her, and I will love her until the day I die. There are people of spirit and there are people of passion, both less common than one might think. Rarer still are the people of spirit and passion. But rarest of all is a passionate spirit. Bertha Pappenheim was a woman with just such a spirit. She had

to become severe – not hard, but severe, lovingly severe, demanding much, full of passion – because all was what it was and remained what it was. She lived at a time when people could not bear the white fire; they did not see it, did not even believe that it still existed. But it did exist. The white flame burned in our days. Now it is extinguished. Only her image survives, in the hearts of those who knew her. Pass on this image. Pass on her memory. Be witness that it still exists. We have a pledge» (gjengitt i Freeman 1972, s. 173).

Minnenummeret av *Blätter des Jüdischen Frauenbund* inneholder mange interessante observasjoner av Berthas personlighet skrevet av nære medarbeidere. Cora Berliner ga sitt minneord tittelen «Kamp», og startet med å gjengi deler av et brev Bertha hadde skrevet til styret i organisasjonen hun selv hadde grunnlagt da hun trakk seg som president i 1924. Cora Berliner skrev deretter:

«Letters in this and in even stronger tone are not rare in Bertha Pappenheim's correspondence. Twice she turned her back on the Federation which she founded. In 1924 she also resigned from the presidency with similar arguments and also stayed away from the Jubilee festivities in the year 1929 at the 25th anniversary celebration ... She also attacked other organizations and individuals in a similar manner ... One wonders, where does this acrimony come from? It is surely in part a matter of her temperament. A volcano lived in this woman; it erupted when someone angered her. Was it that she enjoyed a fight? In part this, too ... She could lash out without mercy at what she saw as indifference, weakness, or untruthfulness, and she could never be convinced that her opponent might have realistic reasons for his attitude (gjengitt i Freeman 1972, s. 174–175).

Freeman (1972) i sin biografiske roman fremfører følgende refleksjoner:

«She was full of contradictions. She was both Spartan and sybarite. She was austere in her living, in her eating, in her loving. No one ever saw her kiss a man, woman or child, though she did kiss babies. She did not even allow Hannah [Karminski] to

use the intimate German 'du'. Yet she was sybaritic when it came to furniture, laces, jewelry, and meals for the Tuesday guests at her home ... She was one of the loneliest women in the world. Though she was always active, either at the Home where she put in a full day and often a full night of work, or attending conferences of national and international groups, or traveling, she was always alone, close to no one. ... She had to keep running, she could not, as Miss Eisenstadt noted in her memorial tribute, just «while away» time, for she did not dare to «be». Leisure to her was psychic anatema and to be avoided. She called herself a «nomad» as she traveled the earth, always the on-looker, whether in a brothel or a palace» (s. 215).

Motto og ordtak av Bertha Pappenheim.

Men have been so vain, and spoiled for generations without criticism, that any criticism by a woman of actions and attitudes will be felt by him to be just «animosity toward men» in general (1919).

Mary Wollstonecraft, you dear woman, you were able to unite the opposites harmoniously (1919).

If there will be justice in the world to come, women will be lawgivers, and men have to have babies. Will Saint Peter keep his job? (1922).

I think contact with adversaries gives more strength and energy than contact with congenial people (1924).

To pass over in silence may be a mortal sin (1924).

What longing one can have for dead things. Maybe because my life has left me lonely (Freeman, 1972, s. 125).

Bertha Pappenheim komponerte i 1934 fem korte «nekrologer» over seg selv ut fra det ideologiske perspektivet til fem forskjellige tidsskrifter. Alle de ideologiske posisjonene krever tilsyne-latende noe annet av henne enn det hun var, og alle konkluderer med «What a pity!».

Freeman (1972) slutter seg også til teorien om at Bertha Pappenheims karakter involverer forsvarsmekanismene sublimering og reaksjonsdannelse:

«Yet fearful as she was of sex, Bertha Pappenheim accepted the sexual indiscretions of others. She judged moralistically, but she also understood how women might become the victims both of their own sexuality and that of men ... The constant «fighting» of her later life was an outlet for both her sexual and aggressive emotions. This may be one of the reasons she never had another breakdown. Her adult life appears to show a monumental sublimation of her sexual instincts; but she used anger to further the welfare of mankind rather than trying to destroy it, as did many of her fellow-countrymen in the two world wars they started .. The savior is always suspect. What he so fanatically «saves» may reveal his deepest wish» (s. 246–247).

Bertha Pappenheim og Hannah Karminski i 1930.

Det kan være passende å avslutte denne gjennomgangen av Bertha Pappenheims biografi med Diane Hunters (1983) konklusjon:

«The two great historical movements of Pappenheim's day were the discovery of the unconscious and the liberation of women. She made herself heard in both of them» (s. 480).

Kim Larsen

Seksjon for sosialpsykologi
 Institutt for samfunnspsykologi
 Universitetet i Bergen
 Christies gate 12
 5015 Bergen
 Tlf 55 58 31 90

Referanser

- Appignaresi, L., & Forrester, J. (1992). *Freud's women*. New York: Basic Books.
- Britton, R. (1999). Getting in on the act: The hysterical solution. *International Journal of Psychoanalysis*, 80, 1–14.
- Edinger, D. (1963). *Bertha Pappenheim. Freud's Anna O*. Illinois: Congregation Solel. Engelsk utgave 1968.
- Ellenberger, H.F. (1966). Dora Edinger: Bertha Pappenheim. *Leben und Schriften* (1963). Anmeldelse. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 2, 94–96.
- Ellenberger, H. F. (1970). *The discovery of the unconscious. The history and evolution of dynamic psychiatry*. New York: Basic Books.
- Ellenberger, H. F. (1972). The story of «Anna O»: A critical review with new data. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 8, 267–279. Også i Micale, M. S. (Ed.). (1993). *Beyond the unconscious. Essays of Henry Ellenberger in the history of psychiatry* (ss. 254–272.) Princeton: Princeton University Press.
- Freeman, L. (1972). *The story of Anna O*. New York: Walker and Compagny.
- Hunter, D. (1983). Hysteria, psychoanalysis and feminism: The case of Anna O. *Feminist Studies*, 9, 464–488.
- Jensen, E. M. (1970). Anna O – A study of her later life. *Psychoanalytic Quarterly*, 39, 269–293.
- Jüdischen Frauenbund von Deutschland. (1936). *Blätter des jüdischen Frauenbundes für Frauenarbeit und Frauenbewegung. Bertha Pappenheim zum Gedachtinis*. Berlin. No 7/8. Juli/August.
- Karpe, R. (1961). *The rescue complex in Anna O's final identity*. *Psychoanalytic Quarterly*, 30, 1–27.

- Larsen, K. (2004). Anna O – En undersøkelse av psykoanalysens historiefremstilling i lys av nyere materiale. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 41, 883–891.
- Masterson, F. (1984). Reflections on Anna O. I M. Rosenbaum & M. Muroff (Eds.), *Anna O. Fourteen contemporary reinterpretations* (ss. 42–48). London: Free Press.
- Meissner, W. W. (1979). A study on hysteria: Anna O. Redivia. *Annual of Psychoanalysis*, 7, 17–52.
- Nitzsche, B. (1990). Prostitutionswünsche und Rettungsphantasien – Auf der Flucht vor dem Vater. Skizzen aus der leben einer Frau («Anna O» – «P. Berthold» – Bertha Pappenheim). *Psyche*, 44, 788–825.
- Nospitz, J. D. (1984). Anna O. as seen by a child psychiatrist. I M. Rosenbaum & M. Muroff (Eds.), *Anna O. Fourteen contemporary reinterpretations* (ss. 59–70). London: Free Press.
- Pappenheim, B. For bibliografi over Bertha Pappenheims publikasjoner, se Jüdischer Frauenbund (1936), Edinger (1963) og Jensen (1970).
- Pollock, G. H. (1972). Glückel von Hameln: Bertha Pappenheim's idealized ancestor. *American Imago*, 28, 216–227.
- Swenson, C. R. (1994). Freud's «Anna O.»: Social work's Bertha Pappenheim. *Clinical Social Work Journal*, 22, 149–163.
- Wollenstonecraft, M. (1792). *A vindication of the rights of women*. London: J. Johnson.